

Abdülhamit Devri Eğitim Tarihçiliğine Bir Bakış: 1980 Sonrasında Taşra Maarifi ve Gayri Müslim Mekteplerinin Historiografik Bir Analizi

Selçuk Akşin Somel

(Sabancı Üniversitesi)

Giriş

Bu makalenin amacı 1980 sonrası Türkiye’indeki Osmanlı eğitim tarihi yazınında taşra maarifi ve Gayri Müslim okulları konulu eserleri irdeleyip tartışmak olacaktır. Öncelikle belirtmeliyiz ki gerek taşra eğitim kurumları, gerekse Gayri Müslim mekteplerinin tarihi Türkiye eğitim tarihçiliğinin âdeta birer üvey evlâdı niteliğinde olup daha özel olarak Gayri Müslim ve misyoner kurumları neredeyse “parya” muamelesi görmüş konularıdır. Oysa Üsküp, Manastır, Selânik, Yanya, Hanya, Edirne, Bursa, İzmir, Ankara, Trabzon, Samsun, Adana, Antep, Kayseri, Merzifon, Sivas, Harput, Erzurum, Diyarbakır, Mardin, Halep, Şam, Beyrut, Kudüs, Musul, Bağdat gibi Osmanlı taşrasının önemli merkezlerinde birer yerel kültür ocağı işlevini gören çeşitli Müslim ve Gayri Müslim okulları mevcuttu. Ne var ki Türkiye’deki Osmanlı maarif tarihçiliği esas olarak Anadolu merkezli bir yaklaşım sergilemiş, Balkanlar ve Arap vilayetlerindeki eğitim konularına genelde bigâne kalınmış, genelde Cumhuriyet sınırları dahilindeki okullar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bundan ötürüdür ki bu makale “mecburen” ağırlıklı olarak Anadolu’daki taşra okullarına ve Gayri Müslim kurumlarına ilişkin eserler üzerinde odaklanacaktır.

Taşra eğitimine ve Gayri Müslim mekteplerine olan genel ilgisizliğin ideolojik diyebileceğimiz bir nedeni daha önceki bir makalemde üzerinde durmuş olduğum ulusçu-cumhuriyetçi tarih yazım paradigmasıdır.¹ Mahmud Cevâd, Aziz Berker, Nafi Âtuf [Kansu], Osman Nuri Ergin, Faik Reşit Unat, Hasan Ali Koçer, Bayram Kodaman ve Yahya Akyüz’ün belirleyici oldukları bu paradigmaya göre eğitim modernleşmesi devletin güçlendirilmesi veya kurtarılması amacına hizmet ettiği ölçüde başarılı olarak kabul edilmekte; Osmanlı eğitiminden sadece veya büyük ölçüde Müslüman ve Türk eğitimi anlaşılmakta; Sünni Türkler haricinde imparatorlukta yaşayan diğer Müslüman unsurlar görmezden gelinmekte; geleneksel mahalle mektebi ve medrese eğitimi kötülenmekte; Gayri Müslimlerin eğitim modernleşme gayretleri kategorik olarak olumsuzlanmakta; yabancı ve misyoner eğitim faaliyetleri mutlak surette büyük güçlerin

¹ Bu konuda bkz. Selçuk Akşin Somel, “II. Abdülhamid dönemi eğitimine genel bakış ve ve 1980 sonrası ikincil kaynakların kısmî bir değerlendirmesi”, haz. Ali Akyıldız, *II. Abdülhamid’in 90. Ölüm Yıldönümü Sempozyumu* (İstanbul: Klasik Yayınları, henüz basılmadı).

yayılmacı, “emperyalist” gayretlerinin birer uzantısı olarak algılanmakta; ve nihayet, tevhid-i tedrisat yaklaşımı savunulmaktadır.²

Söz konusu ulusçu-cumhuriyetçi tarih yazımı paradigması dolayısıyla Osmanlı eğitim tarihçiliği taşrada ortaya çıkan Müslüman eğitim girişimlerini genelde görmezden gelmiştir. Aynı şekilde yerli Gayrı Müslim mektepleri ve Osmanlı eğitimine katkıları ya dikkate alınmamış ya da sadece olumsuz yönleri ön plana çıkarılmıştır. Bu tarz bir tutumdan ötürüdür ki Osmanlı son dönemlerinde taşra merkezlerinde yaşanan önemli boyuttaki kültürel uyanış ve modernleşme hareketleri Osmanlı tarihçiliğinin dikkatinden irak kalmıştır. Ancak 1980 sonrasında Türkiye üniversite hayatında ve entelektüel yaşamında yaşanan köklü değişimler sonucunda taşra tarihçiliği eskisine oranla daha çok önem kazanmaya başlamıştır.³ Aşağıda, önce taşra eğitim tarihçiliğini temsil eden başlıca eserlere değinilecek, daha sonra Gayrı Müslim ve yabancı okullara ilişkin tarih çalışmaları ele alınacaktır.

Son Dönem Osmanlı Taşrası Eğitimi Tarihçiliği

Taşra eğitimi tarihi konusunda yazılmış eserlere 1980 öncesinde rastlamak oldukça zordur. Bunda, ulusçu-cumhuriyetçi tarih yazım paradigmasının yol açtığı ilgi eksikliği olduğu kadar il düzeyinde üniversitelerin ancak 1980’lerden itibaren yaygınlaşmaya başlaması da bir etkindir. Öte yandan, bir taşra kenti veya kasabasında öteden beri yerel tarih ve kültüre bir merak geleneğinin var olması ve bu gelenek dolayısıyla da belirli bir yerel yayınlar birikiminin hâsıl olması halinde buralarda orijinal nitelikte ve kapsamlı bir Osmanlı taşra eğitim tarihçiliğinin gelişmesi olasılığı da artmaktadır. Bu tür birikimler daha sonraki kuşaklar açısından orijinal yerel birincil kaynak temelini teşkil etmekte ve sonuçta derinlemesine sentezlere ulaşılabilmektedir. Yerel birikimleri şahıslarında temsil eden başarılı örnekler olarak Gaziantep için Cemil Cahit Güzelbey,⁴ Diyarbakır için Şevket Beysanoğlu⁵ ve Trabzon için Hüseyin Albayrak⁶ zikredilebilir. Diğer yerel araştırma birikimi olan merkezler olarak Konya, Balıkesir ve Şanlıurfa gösterilebilir.

² Somel, “II.Abdülhamid dönemi eğitimine genel bakış”, passim.

³ Bu konudaki ayrıntılar için bkz. Somel, “II.Abdülhamid dönemi eğitimine genel bakış”, passim.

⁴ Güzelbey’in eserlerinden bazıları şunlardır: Cemil Cahit Güzelbey ve Hulusi Yetkin, *Gaziantep Şer’i Mahkeme Sicillerinden Örnekler* (Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği, [1970 ?]); Cemil Cahit Güzelbey, *Gaziantep Evliyalari* (Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği, 1964); Cemil Cahit Güzelbey, *Gaziantep Camileri Tarihi* ([Gaziantep ?]: [1986 ?]).

⁵ Beysanoğlu’nun eserlerinden bazıları: Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır Folkloru* (Diyarbakır: CHP Diyarbakır Halkevi, 1946); Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır’da Gömülü Meşhur Adamlar* (Ankara: [yay. y.], 1985); Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*. 3 cilt (İstanbul: Diyarbakır Tanıtma Derneği, 1959-1978).

1980 öncesi taşra eğitim tarihçiliğinin istisnai örneklerini Gaziantep bağlamında görmekteyiz. Şakir Sabri Yener *Gaziantep'in Yakın Tarihinden Notlar ve Hatıralar. Gaziantep'lilerin Maarife Hizmetleri* ⁷ başlıklı derlemesinde fıkralar, anekdotlar ve nakledilen tarihsel hikâyeler şeklinde folklorik nitelikli bir Gaziantep eğitim ve kültür tarihi sunmaktadır.

Yine Gaziantep için Uğurȯl Barlas'ın *Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi ve Azınlık Okulları* ⁸ çalışması dikkate değerdir. Burada Barlas, spesifik olarak 19.yüzyıl boyunca gelişen Protestan ve Katolik misyoner faaliyetleri ve söz konusu faaliyetlerin şehir kültürü üzerindeki etkisini ele almıştır. Bu eserin ayrıksı bir özelliği, misyoner faaliyetleri konusunda ulusçu-cumhuriyetçi paradigmanın aksine olarak misyonerlerin şehir Müslümanları açısından yarattığı olumlu kültürel etkileri de ortaya koymasındır. Bu etkiler arasında Müslümanların kendi gazetelerini çıkarmaya başlamaları, kendi matbaalarını tesis etmeleri ve düzgün okullar kurmaları sayılabilir. Böylelikle, 1868'de Antep'te ilk rüştiye mektebinin açılmasının büyük ölçüde yerel gayretler sayesinde vaki olduğunu öğrenmekteyiz. ⁹ Bu süreçte yerel bir "Maarif-i Ahali Cemiyeti" kurulmuş ve söz konusu cemiyet şehirde üç mektep açmıştır. Cemiyetin adı daha sonra "Maarif-i İslâmiye Cemiyeti"ne dönüşmüştür. Bu cemiyet sonraları, henüz bir resmi idadi mektebi yok iken, şehirde Müslümanlara yönelik ilk özel idadi mektebini açmıştır. ¹⁰

Yukarıda zikredilen istisnalar ve görme fırsat bulamadığımız muhtemel başka istisnalar bir yana bırakılırsa, ¹¹ taşra eğitim tarihçiliğinin esas olarak 1980 sonrasında geliştiği söylenebilir. Taşra eğitim tarihçiliğine ilişkin bu çerçeve bilgileri verdikten sonra Abdülhamit devri eğitim tarihçiliği açısından dikkate alınmaya değer bazı çalışmalar üzerinde duracağız.

Taşra eğitim tarihçiliğine ait sayılabilecek bir yayın janrı taşradaki spesifik bir okulun tarihçesinin yazılmasıdır. Örneğin Konya Gazi Lisesi'nin tarihiyle ilgili olarak iki yayın söz konusudur. İlki, Hüseyin Köroğlu'nun *Konya Lisesi Tarihi 1889-1989* ¹² başlıklı eseridir ki dört bölümden oluşmakta. "Konya İdadisi" alt başlıklı birinci bölümü okulun 1889-1913 dönemi

⁶ Albayrak'ın çalışmalarından bazıları: Hüseyin Albayrak, *Trabzon Basın Tarihi ve Batum-Gümüşhane-Rize-Giresun-Ordu-Samsun Basını* (Ankara: Hüseyin Albayrak, 1994); Hüseyin Albayrak, *Trabzon İmâret (Hatuniyye) Külliyesi* (Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Müdürlüğü, 1998).

⁷ Şakir Sabri Yener'in *Gaziantep'in Yakın Tarihinden Notlar ve Hatıralar. Gaziantep'lilerin Maarife Hizmetleri* (Gaziantep: Gaziyurt Matbaası, 1958).

⁸ Uğurȯl Barlas, *Gaziantep Tıp Fakültesi Tarihi ve Azınlık Okulları* (Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği, 1971).

⁹ Barlas, 65.

¹⁰ Barlas, 66.

¹¹ Örneğin Mehmet Önder, *Konya Maarif Tarihi* (Konya: Ülkü Basımevi, 1952).

¹² Hüseyin Köroğlu, *Konya Lisesi Tarihi 1889-1989* (Konya: Yeni Konya Gazetesi Yayını, 1989).

tarihini kapsıyor.¹³ Kendisi esasen bir matematik öğretmeni olan Koroğlu'nun, mezun olduğu okuluna olan sevgi ve bağlılığı dolayısıyla 1950 gibi oldukça erken bir zamanda lisesiyle ilgili belge ve bilgi toplamaya başladığını görüyoruz. Ayrıca lisenin Abdülhamit dönemini idrak etmiş sağ kalan mezunlarıyla da röportajlar yapmış ve topladığı bilgileri 1963'de *Yeni Konya* gazetesinde yayınlamış olup lisenin 1989'daki kuruluş yüzyılı hasebiyle 1963'deki tefrikalarını yeniden gözden geçirmek suretiyle yeniden neşretmiştir. Eserin bizi ilgilendiren birinci bölümünde 1889 öncesi Konya'sında medreselerin durumu ve modern eğitimin gelişimine dair kimi salnamelere dayalı, kimisi de kaynak belirtilmeksizin – muhtemelen şahsen topladığı bilgi ve belgelere dayanarak – oldukça orijinal sayılacak bilgiler aktarılmaktadır. Örneğin, Konya valisi iken Ahmet Esat Paşa'nın Konya darülmuallimininin kuruluşu sürecinde ne tür çabalar göstermiş olduğu, sadece vali olmayıp aynı zamanda gönüllü muallimlik yaptığı hayli ilginç ayrıntılar verilerek anlatılmaktadır. Bu meyanda, Konya'da açılan ilk modern ibtidai mekteplerinin isimleri, sayıları ve hangi koşullarda ve nasıl finanse edildiği ortaya konmaktadır.¹⁴ Bu eserde, Konya idadisinin ilk kuruluş yıllarına, fiziksel koşullarına, eğitim şartlarına, öğretmenlerin ve müdürlerin niteliklerine dair orijinal bilgiler bulmak mümkündür.¹⁵ Klasik anlamda akademik bir çalışma olmamasına karşın bu eser taşra eğitim tarihçilerinin dikkate almaları yararlı olacak bir araştırmadır.

Yine aynı liseye ilişkin yayınlanan bir çalışma Dr. Mehmet Çetin Akın'ın *Konya Gazi Lisesi ve Tarihi Gelişimi*¹⁶ başlıklı eseridir. Çalışmanın kapsamı 1889'dan günümüze değin uzanmaktadır. Kendisi bir akademisyen olan Akın, arşiv kaynakları olarak Konya Gazi Lisesi arşivini, Konya İl Milli Eğitim Müdürlüğü arşivini ve Koyunoğlu Müzesi'ndeki Selçuk Es belge koleksiyonunu kullanmıştır. Öte yandan, biraz önce sözünü ettiğimiz Hüseyin Koroğlu'nun zamanında oluşturmuş olduğu özel arşivinden etkin bir biçimde yararlanmıştır. Dolayısıyla karşımızda, eğitim tarihçiliğinde pek de sık karşılaşmadığımız taşra arşivlerinden istifade etmiş bir araştırma görmekteyiz. Bunların yanı sıra, son dönem Konya tarihiyle ilgili yerel olarak basılan çeşitli kitaplar ve dergi-gazete makaleleri de bu çalışmaya kaynak oluşturmuşlardır. Biz bu eserde, Maarif Nezareti'nde öngörülen eğitim programlarının yerel bazda ne ölçüde uygulanıp uygulanmadığını görebiliyoruz. Aynı şekilde, öğrenci sayısının azlığı karşısında eğitimcilerin ne tür yöntemlerle okula yönelik popüler ilgi yaratmaya çalıştıklarını öğreniyoruz.¹⁷ Bu yönleriyle Akın'ın eserinin dikkate değer olduğu açıktır.

¹³ Koroğlu, 7-43.

¹⁴ Koroğlu, 10-11.

¹⁵ Koroğlu, 12-43.

¹⁶ Dr. Mehmet Çetin Akın, *Konya Gazi Lisesi ve Tarihi Gelişimi* (İstanbul: Kardelen, 2007), 227 s.

¹⁷ Akın, 28-29, 42-46.

Ulusçu-cumhuriyetçi paradigmanın hilâfına olarak Caner Arabacı'nın *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri 1900-1924*¹⁸ başlığıyla Abdülhamit ve Meşrutiyet devirlerinde Konya medreselerini irdelediğini görmekteyiz. Bu eser hayli ayrıntılı ve kapsamlı bir Konya medreseleri, mimari özellikleri, vakfiyeleri ve müderrisleriyle biyografilerinin dökümünden oluşmakta olup son dönem Konya entelektüel tarihi açısından âdeta bir veri tabanı mahiyetindedir. Kullanılan arşiv kaynakları Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin yanısıra Beyşehir Müftülük Arşivi, Karatay İmam Hatip Lisesi Arşivi, Karatay Tapu Sicil Müdürlüğü Arşivi, Konya Vilâyeti Özel İdare Arşivi, Konya Şer'îye Sicilleri, Meram Tapu Sicil Müdürlüğü Arşivi, Mevlana Müzesi Hazine-i Evrak Arşivi, İbrahim Hakkı Konyalı Vakıf Kütüphane ve Arşivi, İzzettin Koyunoğlu Müzesi Arşivi, Konya İl Milli Eğitim Müdürlüğü (Eski Arşiv) Ayniyat Deposu, Konya Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden oluşmaktadır.

Osmanlı taşrasındaki modern yüksek öğretim kurumlarına ilişkin şimdiye değin yapılmış nadir çalışmalardan birisi Ekmeleddin İhsanoğlu'nun Şam tıbbiyesine dair incelemesidir.¹⁹ Kullanılan başlıca birincil kaynaklar, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin yanı sıra çağdaş *Suriye* ve *Fırat* gazeteleri; Şam Tıp Mektebi hocalarından Prof. Dr. Ali Rıza Atasoy'un bıraktığı notlar ve istinsah ettiği belgeler; yine mektep hocalarından zoolog Prof. Dr. Ali Vehbi Türküstün'den kalan kaynaklardır. Söz konusu eser, taşra yüksek eğitim tarihini ve o sıralarda faaliyette bulunan Beyrut Protestan tıp mektebiyle rekabetini anlamak açısından kapsamlı ve başarılı bir monografidir.

Konya ve Şam'a değindikten sonra şimdi Güneydoğu Anadolu'ya yöneliyoruz. İlk olarak Mahmut Karakaş'ın *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim*²⁰ adlı eserine bakalım. Adından da anlaşılacağı üzere bu eser dar anlamda bir eğitim tarihi değildir. Ancak Urfa'daki geleneksel eğitim kurumlarının etraflıca ele alındığını görmekteyiz. Şehrin medreseleri hakkında ayrıntılı bilgiler bulmak mümkün. Kaynak olarak Şer'îye Sicilleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden Cevdet Maarif ve Cevdet Evkaf vesikaları, Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Ahmet Vasıf Efendi'nin *Mehâsinü-l-Âsâr ve Hakayikü-l-Ahbâr*, ayrıca Halep vilayet salnameleri kullanılmış. Geleneksel mahalle mektepleri hakkında verilen bilgiler hayli orijinal niteliktedir. Öte yandan, Abdülhamit devri modern eğitime baktığımızda eser çok büyük ölçüde Halep vilayet salnamelerine dayanmakta. Bu kaynağa dayanarak yazar, 1885 ve 1890'da Urfa'da modern bir Osmanlı devlet okulu kaydı bulunmadığını vurguluyor. Ancak bilindiği üzere, vilayet salnamelerinin güvenilirliği büyük ölçüde ilgili vilayet mektupçusunun dirayetine ve çalışkanlığına

¹⁸ Caner Arabacı, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri 1900-1924* (Konya: Konya Ticaret Odası Yayınları, 1998).

¹⁹ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Suriye'de modern Osmanlı sağlık müesseseleri hastaneler ve Şam Tıp Fakültesi* (Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1999).

²⁰ Mahmut Karakaş, *Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfa'da Kültür ve Eğitim* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995).

bağlı idi. Urfa’da en geç 1875’de bir rüşdiye mektebinin mevcudiyetini biliyoruz.²¹ 1902’de açılan Urfa idadisi hakkında, İhsan Şerif Saru’nun anılarına dayanarak canlı ve orijinal bilgiler aktarılmakta. Eserde dikkati çeken diğer bir husus yerel maarif komisyonları ve kimlerden oluştuğu hakkında detaylar sunulmasıdır.

Diyarbakır eğitim tarihi konusunda yakın geçmişte iki araştırma yayınlanmıştır. Bunlardan ilki Mehmet Şimşek’in *Amid’den Diyarbakır’e Eğitim Tarihi*²² başlığını taşıyor. Kitabın hacmi büyük olmamasına karşın şehrin İslâm öncesi dönemlerinden 1908’e değin Diyarbakır kent eğitim tarihinin ana hatlarını kapsamaktadır. Eserde kadim kiliseler ve manastırlar hakkında temel bilgiler verilmekteyse de ağırlık Osmanlı dönemi ve özellikle de Tanzimat ve Abdülhamit devirlerine ayrılmıştır. Ne var ki kullanılan araştırma literatürü 1980 öncesi cumhuriyetçi-ulusalcı bilgi ve söylem çerçevesini aşmamaktadır. Bundan fazla olarak, akademik ciddiyeti hayli kuşkulu bazı eserleri de yorumlarında referans olarak kullanmakta olduğunu görüyoruz. Örneğin 1905 tarihli Diyarbakır Salnamesi’nde adı geçen “Feyz-i Terakki-i Hamîdî Mekteb-i İbtidâisi” için “Sabetayist okulu” ifadesini kullanmakta, kaynak olarak da Soner Yalçın’ın *Efendi. Beyaz Türklerin Büyük Sırrı* kitabını göstermektedir.²³ Halbuki Dönme cemaatinin Selânik, İstanbul ve İzmir haricinde okul kurmadıkları bilinmektedir. Osmanlı son dönem eğitimini ele alırken kaynak olarak vilayet ve maarif salnamelerini ve şehirde çıkan yerel gazeteleri taramış olduğu anlaşılıyor. Salnamelere dayanarak ibtidai, rüştiye ve idadi mekteplerindeki, kız rüştiyelerindeki ve askeri rüştiyenin ders programları ve muallim adları esere aktarılmıştır. Ancak, eserde kullanılan araştırma kaynaklarının eskiliği ve yerel gazeteler dışında başka yerel kaynaklara dayanmayışı, ayrıca devlet verilerini olduğu gibi ve üzerinde yorum veya tartışma yapmaksızın olduğu gibi kabul etmesi çalışmayı gerçek bir yerel tarih araştırması niteliğinden uzaklaştırmaktadır. Buna ilaveten, Kürt kimliği ve Osmanlı Devleti’nin söz konusu kimlik hususunda aldığı önlemler veya uyguladığı – İslâmcılık gibi – politikalara hiç değinilmiyor.

Diyarbakır eğitimine ilişkin diğer bir çalışma M. Şefik Korkusuz’un *Cumhuriyet öncesi Diyarbakır’de maarif*’dir.²⁴ Bu eser, Mehmet Şimşek’in çalışmasına kıyasla büyük bir ilerleme niteliğindedir. Bu araştırma da birincisi gibi Osmanlı eğitimi üzerinde yoğunlaşmışsa da verilen bilgiler M. Şimşek’inkine göre çok daha tatmin edicidir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri, Şer’iye Sicil kayıtları, Abdülgani Fahri Bulduk’un el yazması halindeki “Muhtasar Tarihçe-i El-

²¹ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin* (İstanbul: İletişim, 2010), 380.

²² Mehmet Şimşek, *Amid’den Diyarbakır’e Eğitim Tarihi* (İstanbul: Kent Yayınları, 2006).

²³ Şimşek, 51.

²⁴ M. Şefik Korkusuz, *Cumhuriyet öncesi Diyarbakır’de maarif* (İstanbul: Kent Yayınları, 2009), 240 s.

Cezîre” başlıklı eseri, Abdülvahap Yıldız, Canan Parla ve Hasan Yılmaztürk’in Diyarbakir şehir tarihine ilişkin yüksek lisans tezleri, vilayet salnameleri, maarif salnameleri, yerel Diyarbakir gazetesi gibi kaynakların kullanılmış olduğu görülmekte. Akademik bir çalışma olmamasına karşılık eserde bir “tarihçi duyarlılığı” hissediliyor. Her bir medresenin müderrislerinin adları ve varsa biyografileri, medresenin vakfiyesi ve mali kaynakları, inşa veya tamir edilen medrese varsa bunların inşaatına dair arşiv bilgileri aktarılıyor. Öte yandan devlet ibtidaileri, rüştiyesi, askerî rüştiyesi, inâs rüştiyesi, idadi mektebi, sanayi mektebi, darümuallimini hakkındaki bilgiler yine büyük ölçüde salnamelere dayanıyor. M. Şimşek’in eserinde Kürt kimliği bağlamında dikkati çeken eksiklik Ş. Korkusuz’un çalışması için de söz konusudur.

Trabzon’un önde gelen eğitim tarihçisi hiç kuşkusuz Hüseyin Albayrak’tır. Albayrak’ın çalışmalarından birisi *Kuruluşunun 100. Yılında Cudibey İlkokulu*²⁵ adlı eseridir. Bu araştırma, Trabzon’un münevverlerinden şair Ali Naki Bey’in yerel eşraf desteğiyle 1880’de açtığı Mektebi Hamidiye, bu okulun 1888’de Trabzon’un önde gelen âlimlerinden İbrahim Cûdi Efendi’nin baş muallimi olduğu Zeytinlik mektebine dönüşme sürecini ve Trabzon’da söz konusu devrede gözlemlenen eğitim atılımlarını ele alıyor. Biz burada başta İbrahim Cûdi Efendi olmak üzere Trabzon ulemasının Abdülhamit devri eğitim modernleşmesinde oynadıkları belirleyici rolü öğrenmekteyiz. Bu çalışma ayrıca, ulusçu-cumhuriyetçi paradigmanın ima ettiği aksine, taşranın belirli merkezlerinde yerel ve İslamî kaynaklı modernleşmenin başarıyla vuku bulduğunu da ortaya koymakta.

H. Albayrak’ın esas büyük eseri altı ciltlik *Trabzon Milli Eğitim Tarihi*’dir.²⁶ Çalışmanın birinci ve ikinci ciltlerinde Trabzon merkez ilçe ve köylerinin Cumhuriyet öncesi ve sonrası okulları; üçüncü ciltte Trabzon merkez Milli Eğitim Müdürlüğü, Akçaabat, Araklı; dördüncü ciltte Arsin, Beşikdüzü, Çarşıbaşı, Çaykara, Dernekpazarı, Düzköy; beşinci ciltte Hayrat, Köprübaşı, Maçka, Of, Sürmene; ve altıncı ciltte Şalpazarı, Tonya, Vakfikebir ve Yomra ilçelerindeki mekteplerin tarihi ele alınmıştır. Bu çalışma, anıtsal denebilecek boyutta bir taşra eğitim araştırması niteliğindedir. Kullanılan kaynaklar arasında Trabzon salnameleri, *Mektubat-ı Sırrı Paşa*, Trabzon darümuallimini hocası Abdullah Vehbi’nin darümualliminde okutulmak üzere hazırladığı *Usûl-i İbtidâ’î yâhûd Mu’allimlere Rehnümâ* türünden birincil kaynak metinleri, bölgenin kültür tarihine ilişkin yapılmış yerel yayınlar (Murat Uraz; Mahmut Goloğlu; Ömer Akbulut, Salih Münir Kıvanç, Mustafa Reşit Tarakçıoğlu vs.), yazarın özel arşivinde Trabzon idadisi öğrenci karne not çizelgeleri ve Albayrak’ın zamanında sözlü tarih niteliğindeki yerel röportaj notları bulunmaktadır.

²⁵ Hüseyin Albayrak, *Kuruluşunun 100. Yılında Cudibey İlkokulu* (Trabzon: Cudibey İlkokulu 100. Yıl Yayınları, 1988), 158 s.

²⁶ Hüseyin Albayrak, *Trabzon Milli Eğitim Tarihi*. 6 cilt (Trabzon: Trabzon Valiliği İl Milli Eğitim Müdürlüğü Yayınları, 2008).

Cumhuriyet'in 75.yıl kutlamaları vesilesiyle Balıkesir'de yayınlanan yarı resmî nitelikli *Cumhuriyet dönemi ve öncesinde Balıkesir'de eğitim: Cumhuriyetin 75.yılı münasebetiyle*²⁷ başlıklı yayın dikkate değerdir. Gerçek anlamda akademik bir çalışma olmamakla beraber Balıkesirli tarih öğretmenlerinden Ali Türer, Fatma Korkmaz, Zekeriya Özdemir, İsmail Özilgili, Necmi Akyalçın ve S. Özlem Özdemir'in hazırladığı bu eser, Balıkesir özelinde eğitim tarihine ilişkin orijinal ayrıntılar içermektedir. Örneğin Balıkesir'de farklı zamanlarda bulunan muallimhaneler ve mahalle mektepleri²⁸, 1923 yılında şehirde bulunan tarikatlar ve tekkelerin listesi mevcuttur.²⁹ Balıkesir eğitim tarihi konusunda zamanında yerel düzeyde çalışmalar yapmış İsmail Hakkı Uzunçarşılı³⁰, Tahir Harimi Balcıoğlu, Kenan Kaya, Kemal Özer, Aydın Ayhan, M. Celal Aydemir, Ahmet Baldemir, Süleyman Bulut gibi 1940'lı ve 50'li yıllarda neşriyatta bulunmuş araştırmacılara dayanarak sözü geçen öğretmenler orijinal verilere ulaşmışlar ve bunları çalışmalarına eklemişlerdir. Biz bu sayede 1897'den sonra şehirde çıraklık eğitiminin ortaya çıkışı, Abdülhamit döneminde yerel girişimlerle kurulan ilk özel okullar, yerel şöhretler vs. konularında bilgilere ulaşmamız mümkün olmakta.

Yukarıda ele aldığımız yerel tarih çalışmalarının tümü akademik nitelikli olmamakla birlikte kullanılan kaynaklar ve içerdiği bilgiler itibarıyla Abdülhamit devri taşra tarihini anlamak açısından önemli görünmektedir. Öte yandan eğitim tarihi başlığıyla yapılan başka çalışmalar özellikle Tanzimat ve Mutlakiyet dönemleri söz konusu olduğunda kaynak ve içerik olarak cılız kalmaktadır.³¹ Aşağıda ele alacağımız eserler ise ya akademik, ya da akademik niteliği ağır basan bölgesel veya beledî eğitim tarihi çalışmalarıdır. Ancak, yukarıda irdelediğimiz eserlerden farklı olarak bir yerel tarih geleneğine veya önceden oluşmuş bir yerel araştırma birikimine dayanmamaktadırlar. Dolayısıyla büyük ölçüde İstanbul merkezli kaynaklara dayalı olarak hazırlanmış olduklarından gerçek bir yerel tarih tadından veya yerel tarih sedasından yoksundurlar.

²⁷ Ali Türer v.dğr., *Cumhuriyet dönemi ve öncesinde Balıkesir'de eğitim : Cumhuriyetin 75. yılı münasebetiyle*. (Balıkesir: Balıkesir Milli Eğitim Müdürlüğü, 1998).

²⁸ Ali Türer v.dğr., 14.

²⁹ Ali Türer v.dğr., 20.

³⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Karesi İdadi-Sultani Lisesine Mahsus Salname* (Balıkesir: Dilek Matbaası, 1924).

³¹ Bu tür eserlere örnek olarak İbrahim Arslanoğlu, *Kastamonu öğretmen okulları : 1884-1977* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1998); Muharrem Bayar, *Bolvadin'de eğitim ve öğretim kurumlarının tarihi*. (Bolvadin: Bolvadin İlçe Milli Eğitim Müdürlüğü, 1998.); A.Levent Ertekin, *Osmanlıdan Günümüze Tire'de Eğitim ve Eğitimciler* (İzmir: Yeni Asya Matbaacılık, 2003) verilebilir.

Ratip Kazancıgil, Nilüfer Gökçe ve Ender Bilar'ın hazırlamış olduğu *Edirne'nin Eğitim Tarihi (İlk-Orta Öğretim) 1361-2005*³², Edirne eğitim tarihine dair kapsamlı bir çalışma niteliğindedir. Kullanılan kaynaklar pek geniş olmasa bile (vilayet salnameleri, maarif salnameleri, yerel Edirne gazetesi) Mutlakiyet döneminde Edirne'deki eğitim hayatına dair mümkün olabilecek ayrıntılı bilgi verilmiştir. Edirne vilayet merkezi, sancak ve kazaları için hem Müslüman eğitimi, özel Nümune-i Terakki idadisi, hem de Rum, Ermeni, Bulgar, Bulgar Katolik, Avusturya okullarına, öğrenci sayılarına, muallimlerine ilişkin düzgün dökümler mevcuttur.

Bir diğer akademik nitelikli yayın, Sakarya Üniversitesi'nin hazırladığı ve Prof. Dr. Mehmet Alparğu ile Doç. Dr. Mustafa Demir'in hazırladıkları iki ciltlik *Sakarya İli Tarihi*'dir.³³ Bu eserin ikinci cildinde Yrd. Doç. Dr. Kenan Olgun "Sakarya'da Eğitim" başlıklı makalesinde 19.yüzyılda ve özellikle Abdülhamit devrinde eğitim konusunda hem kaza merkezinde, hem de nahiyelerde ve köylerdeki gelişmeleri oldukça etraflı bir biçimde okuyucuya sunmuştur. Bu makalede aynı zamanda bölgedeki Rum ve Ermeni okullarına dair bilgiler edinmek de mümkündür.³⁴

Son dönem Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi İzmir eğitim tarihi açısından temel bir eser Sadiye Tutsak'ın *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*³⁵ araştırmasıdır. Bu eser gerek devlet okullarını, gerekse Gayrı Müslim mekteplerini ve yabancı eğitim müesseselerini içermektedir. Tutsak'ın incelemesi bu açıdan kapsayıcı ve bize İzmir'in genel eğitim perspektifini sunan başarılı bir çalışmadır. Burada sadece mevcut tüm okullar ve ders programları değil, ama okullarda müdürlük yapan veya mektepleri kuran kişilerin biyografileri de aktarılıyor. Kaynak olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin yanısıra Atatürk Lisesi, İzmir İl Milli Eğitim Müdürlüğü Arşivi, Midhatpaşa Endüstri Meslek Lisesi Arşivi, Namık Kemal Lisesi Arşivi, Şer'iyeye Sicilleri, Aydın vilayeti salnameleri, maarif salnameleri ve Devlet-i Aliyye-i Osmaniye salnameleri, çok sayıda yerel gazete ve dergi kullanılmış. Bu eserin Osmanlı Türk taşra eğitim tarihçiliği açısından özel bir önemi, İzmir'de Abdülhamit ve 2.Meşrutiyet devirlerinde açılan özel Müslüman okulları hakkında sunduğu değerli bilgilerdir.

Teknik anlamda akademik bir çalışma olmamakla beraber kapsamlı bir İzmir şehir tarihi yazar Rauf Beyru'nun *19.Yüzyılda İzmir'de Yaşam*³⁶ başlıklı eserinde şehirdeki Gayrı Müslim ve

³² Ratip Kazancıgil v.dğr., *Edirne'nin Eğitim Tarihi (İlk-Orta Öğretim) 1361-2005* (Edirne: Edirne Valiliği Yayınları, 2005).

³³ Prof.Dr.Mehmet Alparğu ve Doç.Dr.Mustafa Demir, *Sakarya İli Tarihi*. 2 cilt (Sakarya: T.C.Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005).

³⁴ Yrd.Doç.Dr.Kenan Olgun, "Sakarya'da Eğitim", haz. Prof.Dr.Mehmet Alparğu ve Doç.Dr.Mustafa Demir, *Sakarya İli Tarihi*. 2.cilt (Sakarya: T.C.Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 2005), 946-960.

³⁵ Sadiye Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)* (Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı, 2002).

³⁶ Rauf Beyru, *19.Yüzyılda İzmir'de Yaşam* (İstanbul: Literatür Yayınları, 2000).

Müslüman eğitim hayatına dair ilginç bilgiler bulmak mümkündür. Yazar 19.yüzyıl İzmir'inin sosyal ve gündelik hayatını tasvir ederken eğitim hayatının Müslümanlar, Rumlar, Ermeniler ve Levantenler arasında nasıl yaşandığını Fransızca ve İngilizce anılara ve seyahatnamelere dayanarak aktarıyor. Bu açıdan Beyru'nun çalışması İzmir eğitim tarihine “canlı tarih” yönüyle katkı sağlamak suretiyle Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleri ve salnamelerindeki bilgileri kısmen de olsa tamamlayıcı bir niteliği haizdir.

Belirli bir bölgenin genel tarihine ilişkin hazırlanan monografik çalışmalar bazen taşra eğitimi konusunda güvenilir veriler sunabilmektedir. Bunlardan bir tanesi Yrd. Doç. Dr. Yunus Özger'in *XIX.Yüzyıl Bayburt (Sosyo-Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*³⁷ çalışmasıdır. Eserin 388-413. sayfaları Bayburt'taki eğitim konusuna ayrılmıştır. Burada, Erzurum vilayet salnamesi ve maarif salnamelerine ilaveten Başbakanlık Osmanlı Arşivi kaynaklarına da başvurularak 1870'lerden itibaren Bayburt kasabesindeki eğitim modernleşmesi süreci ve yaşanan çeşitli sıkıntılar gerçekçi bir biçimde aktarılmıştır. Bayburt'un 1887'de sancak statüsünden kaza statüsüne indirilmesi üzerine o sırada inşa edilmekte olan Bayburt idadi mektebi inşasının durdurulmuş olması dikkati çeken hadiselerden biridir. Bu eserde eksikliği hissedilen bir konu Ermeni nüfus varlığının olduğu bu kasabadaki Ermeni veya misyoner okullarına dair herhangi bir bilgi ve ayrıntı verilmemiş olmasıdır.

Taşra eğitim tarihi faslında son olarak imparatorluğun İstanbul haricindeki bazı vilayet merkezlerinde açılmış olan büyük okullara dair yazılmış eserlere bakılacaktır. Bu eserler genellikle iyi korunmuş mektep arşivlerine dayanmasından ötürü bazen bize taşradaki eğitim durumu hakkında salname bilgilerine kıyasla çok daha gerçekçi bilgiler verebilmektedir. Yukarıda ele almış olduğumuz Konya Gazi Lisesi tarihleri buna bir örnektir. Konya haricinde zikredilmeye değer merkezler Selânik, Bursa ve Ankara'dır.

Osmanlı taşra kültür tarihinin değişik bir boyutunu Selânik Dönme cemaati oluşturmaktadır. 17.yüzyıl ortalarında Yahudilikten Müslümanlığa ihtida eden, ama kapalı bir cemaat yapısını sürdüren söz konusu topluluk imparatorluğunu 19.yüzyılda dünya ticaretine eklemlenmesiyle birlikte Selânik'te güçlü bir Müslüman burjuvazisi teşkil etmeye başlamıştır. Diğer Gayrı Müslim cemaatlerle kızırgan ticarî rekabet ve bu süreçte temel eğitimin önem kazanması dolayısıyla Dönme cemaatinden bazı hayırsever kişiler modern okullar açmak doğrultusunda girişimlerde bulunmuşlardır. Söz konusu okullaşmayı tetikleyen diğer bir etken, Tanzimat reformları neticesinde Selânik'te güçlenen merkezî idarî kurumlar ve bu durum karşısında Dönme cemaatinin Osmanlı mülkî idaresine eklemlenme arzusuuydu.³⁸ Bu bağlamda Selânik'te

³⁷ Yrd.Doç.Dr.Yunus Özger, *XIX.Yüzyıl Bayburt (Sosyo-Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2008).

³⁸ Bu konuda bkz. Marc Baer, “Globalization, Cosmopolitanism, and the Dönme in Ottoman Salonica and Turkish Istanbul”, *Journal of World History* XVIII-2 (2007), 5-7.

birbirinden ayrı iki Dönme kesimi Abdülhamit devrinde özel Müslüman okulları açmaya başlamışlardır. Söz konusu okullar Balkan Savaşları sonrasında İstanbul'a nakledilmişlerdir.

Sözünü ettiğimiz okullara dair bir yayın Mehmet Ö. Alkan'ın *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selânik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*³⁹ başlıklı eseridir. Bir akademik tarihçi olan Alkan, Dönme cemaatine bağlı Kapancı kesiminin desteğiyle kurulan Mekteb-i Terakki ve ortaya çıkan Terakki mekteplerine dair oldukça ayrıntılı bir tarih eseri hazırlamıştır. Eserin hazırlanmasında Şişli Terakki Lisesi'nin arşivi yoğun bir biçimde kullanılmış, bunun yanı sıra hayli zengin bir ikincil kaynak literatürüne de başvurulmuştur. Yazar, söz konusu okulların tarihini Osmanlı son dönemi Selânik şehrinin kozmopolit sosyal ve kültürel ortamı bağlamında değerlendirmektedir. Kaliteli görsel malzemesi ve konunun işlenişi itibarıyla popüler bir tarih olmakla birlikte sunulan bilgiler ve yorumların akademik standardı yüksektir.

Dönme okullarına ilişkin bir diğer yayın Mert Sandalcı'nın *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a. Feyziye Mektepleri Tarihi*⁴⁰ çalışmasıdır. Bu eser, bir diğer Selânik Dönme cemaati kesimi olan Karakaşların açtığı Feyziye mekteplerine ilişkin olup yayının ilk 103 sayfası mektebin 1885-1908 arası tarihini kapsamaktadır. Görsel malzemelerin zenginliği ve baskı kalitesi ile tipik bir prestij yayını olmasına karşılık içerisinde çok da kolay erişilemeyecek bazı bilgi ve belgelere rastlamak mümkündür. Örneğin, Feyziye mekteplerinin yukarıda sözü geçen Terakki mekteplerinin aksine olarak Abdülhamit idaresine bir türlü yaranamamaları, dolayısıyla giderek Mutlakiyet rejimine zımnî muhalif bir çizgiye geçmeleri ve Jön Türklerden Cavid Bey'in Feyziye mektebi müdürlüğü gibi ayrıntılar dikkate değerdir. Ancak eserin yazarı meslekten tarihçi olmadığından çalışmada tarihsel duyarlılık ve yorum gücü eksiktir.

Mehmet Selim Sivritepe'nin *Dünden Bugüne Bursa Erkek Lisesi. Bursa İdadisi'nin Kuruluşu ve Gelişimi 1885-1980*⁴¹ adlı eserinde ağırlıklı olarak okul arşivi, Hüdavendigâr vilayetinin salnameleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Şura-yı Devlet Maarif tasnifi ve İrade Maarif tasnifinden belgeler ve çağının gazeteleri kullanılmış. Çalışmanın önemli bir kısmı Mutlakiyet dönemini kapsamakta. İdadide fiilen okutulan derslerin listesi Bursa idadisi 1322-1323 imtihan-ı umumi numaraları defterinden alınması açısından önemlidir. Zira elimizdeki ders programı bilgileri genelde devlet salnamelerine veya maarif nezareti salnamelerine dayanmakta olup bu tür bilgiler “olması gerekeni” ya da “hedeflenen seviyeyi” gösteriyor. Halbuki taşradaki mekteplerde sözü geçen programların gerçekte ne derecede uygulanabilip uygulanamadığı ayrı

³⁹ Mehmet Ö. Alkan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selânik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları* (İstanbul: Terakki Vakfı, Boru Yayın Grubu, 2003).

⁴⁰ Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a. Feyziye Mektepleri Tarihi* (İstanbul: Feyziye Mektepleri Vakfı, 2005).

⁴¹ Mehmet Selim Sivritepe, *Dünden Bugüne Bursa Erkek Lisesi. Bursa İdadisi'nin Kuruluşu ve Gelişimi 1885-1980* (İstanbul: Gaye Kitabevi, 2006).

bir konudur. Bu açıdan bu eserdeki bilgiler en azından Bursa ölçeğindeki taşra eğitiminin hakiki düzeyi hususunda bilgi vermesi açısından dikkate değerdir.

Taşra eğitim tarihi bağlamında değineceğimiz son yayın Turan Tanyer'in *Ankara'nın Köklü Çınarı Atatürk Lisesi 1886-2007*⁴² başlıklı prestij kitabıdır. Eserin bir kısmı Mutlakiyet devrinde okulun henüz bir idadi iken bulunduğu koşulları ele alıyor. Ancak çalışmada birincil kaynak olarak sadece Ankara valisi Sırrı Paşa'nın *Mektubât-ı Sırrı Paşa*'daki bir arızası, *Mizan* gazetesinde Ankara idadisine ilişkin çıkan bir haber ve vilayet salnameleri kullanılıyor. Diğer kaynaklar ise tamamen 1980 öncesi ulusçu-cumhuriyetçi tarih yazım paradigmasını temsil eden eserlere dayanmaktadır. İçerik itibarıyla, Ankara idadisinin kuruluş sürecine dair bazı ayrıntılar, hoca isimleri ve mezun isimlerinden bazıları hariç orijinal, akademik bilgi dağarcığına katkı verecek bilgi yoktur.

Yabancı Okullar ve Gayrı Müslim Eğitimi Tarihçiliği

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecine bire bir tanık olan ve Türk ulusal ideline dayalı bir cumhuriyetin kurucu kuşaklarının şekillendirdiği ulusçu-cumhuriyetçi tarih yazımı paradigması kategorik olarak Gayrı Müslim nüfus gruplarını ve eğitim kurumlarını Osmanlı bütünlüğünün bir parçası olarak kabul etmemiştir. Aynı şekilde, 19.yüzyıl boyunca gerek İstanbul ve gerekse imparatorluk taşrasında açılan ve anaokulundan yüksek okul düzeyine dek her eğitim seviyesini içeren çok sayıda Katolik (Fransız, Avusturya, İtalya, Alman), Protestan (Amerikan, İngiliz, Alman), Ortodoks (Rus) ve Yahudi (Fransız, İngiliz, Alman) okul ağları ulusçu-cumhuriyetçi tarih yazımı tarafından kesinkes imparatorluğu parçalayıcı etkenler olarak telakki edilmişlerdir. Bunun önemli bir tarih yazımsal sonucu, 1876'ya değin imparatorluk nüfusunun yaklaşık yüzde kırkını oluşturan, 1878 sonrasında toplam nüfusun yine yaklaşık yirmisini teşkil eden ve Osmanlı ekonomik ve kültürel yaşamında önemli roller oynayan Gayrı Müslim nüfusun eğitimi meselesinin derinlemesine ele alınmaması olmuştur. Söz konusu alanın ihmal edilmesinde bir diğer etken ise Türkiyeli tarihçilerde genelde söz konusu okulların tarihinin araştırılması için gerekli yabancı dil bilgisi donanımına sahip olmayışlarının yapısal bir engel teşkil etmesidir.

Gayrı Müslim eğitime ilişkin mevcut Türkçe literatüre bakıldığında sıkça dikkati çeken bir husus “yabancı okullar” dendiğinde yerli Gayrı Müslim okullarının da bu kategoriye dâhil edilmesidir. Bu yaklaşım bize ulusçu-cumhuriyetçi paradigmanın Osmanlı sosyal geçmişini gerçekte ne denli çarpıttığını ve söz konusu paradigma bağlamında yapılan araştırmaları tarihsellikten ne ölçüde uzaklaştırdığını ortaya koyuyor. Okuduğunuz bu faslın başlığı da görüldüğü üzere “Yabancı Okullar ve Gayrı Müslim Eğitimi Tarihçiliği” olup esasında

⁴² Turan Tanyer, *Ankara'nın Köklü Çınarı Atatürk Lisesi 1886-2007* (Ankara: Ankara Atatürk Lisesi Eğitim Vakfı Yayınları, 2007).

birbirinden farklı iki konunun bir araya getirilmesinin yegâne sebebi, yerli Gayrı Müslim mekteplerine ilişkin Türkçe pek bir araştırmanın var olmayışı ve dolayısıyla Rum veya Ermeni okulları için ayrı bir faslı açmanın anlamsızlığıdır.

Yabancı okullar konusunda Türkçe yapılan araştırmalarda dikkati çeken husus, araştırma ağırlığının büyük bir kısmının Amerikan Protestan misyoner okullarına verilmesidir. Bu durumun başlıca nedenleri, Amerikan misyonerlerinin Anadolu'da şümüllü faaliyetlerde bulunması; faaliyetlerine konu olan nüfus grubunu çoğunlukla Ermenilerin teşkil etmesi; ve misyoner arşiv dilinin yaygınca bilinen İngilizce olması nedeniyle Amerikan mektep arşiv belgelerinin Türk araştırmacılar bakımından daha kolay bir erişim imkânı sağlamasıdır. Son yıllarda inceleme konusu olarak ortaya çıkan diğer bir yabancı okullar teması da Alman eğitim faaliyetleridir. Ancak söz konusu araştırmalar yine ulusçu-cumhuriyetçi paradigma sınırlarında kalmakta ve yine misyoner okullarının Gayrı Müslim nüfusu kışkırtıcı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu bölme amaçlı etkinliklerine vurgu yapmaktadır.

Yabancı okullarından bir çoğunun nihai kertede Osmanlı Devleti'ne siyasi zararlar doğurduğu ve bir çok Gayrı Müslim aydınını ayrılıkçılığa sevk ettiği zaten fazlasıyla bilinen bir doğrudur. Buna karşılık 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren imparatorluğun Hicaz ve Yemen vilayetleri hariç neredeyse her tarafına yayılan yabancı okul ağlarının Osmanlı toplumu, aydınları ve ekonomisi üzerindeki modernleştirici ve dönüştürücü etkileri ve sonuçları henüz doğru dürüst araştırılmış değildir. Söz konusu kurumların Osmanlı sosyal dokusu ve kültür tarihi bağlamında ve entelektüel etkileri açısından gerçek bir araştırma öznesine dönüştürmek temel bir tarih yazımsal zorunluluk olarak karşımızda durmaktadır. Ne var ki, yukarıda da değinildiği üzere, dil meselesi önemli bir engeldir. Bunun yanı sıra, ulusçu-cumhuriyetçi paradigmanın yarattığı şartlanma, ve söz konusu tarih öznesine münhasıran Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi bakış açısıyla yaklaşma alışkanlığı ideolojik bir engel teşkil etmektedir. Ulusçu-cumhuriyetçi paradigma, aslında çok verimli ve ilginç olabilecek bir araştırma konusunu son derece dar ve kısır bir boyuta indirgemektedir.

Dr. M. Hidayet Vahapoğlu'nun *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)* ⁴³ çalışması belirli bir Gayrı Müslim veya yabancı okul grubu yerine genel olarak Gayrı Müslim okullarına ve yabancı eğitim ağlarına Osmanlı Devleti tarafından hangi statüler tanındığını ve nasıl yönetildiğini ele almaktadır. Yazarın bağlı olduğu katıksız ulusçu-cumhuriyetçi paradigma dolayısıyla eserde hakim görüş Osmanlı Devleti'nin bahsettiği tüm lütuflara karşın istisnasız bütün Gayrı Müslimlerin Osmanlılara ihanet ettikleridir. Yazara göre bu durumun esas nedeni Osmanlıların güçlü dönemlerinde uygulamak istemediği, zayıf dönemlerinde ise uygulayamadığı tedbirlerdir. Diğer bir deyişle, Gayrı Müslimlerin zamanında

⁴³ Dr.M.Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990), 250 s. İkinci baskı: İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1992. Üçüncü baskı: İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997.

asimile edilmemiş olmasıdır.⁴⁴ Eserde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi kaynaklı olarak hazırlanmış kapsamlı Amerikan ve Fransız okulları listeleri bulmak mümkündür.

Osmanlı dahilindeki yabancı ve Gayrı Müslim okullarını birarada mütalaa eden bir başka kitap Yrd. Doç. Dr. İlknur Polat Haydaroglu'nun *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*⁴⁵ çalışmasıdır. Bu eser yaklaşık son on beş yıldır yabancı okullar meselesinde çok sık kaynak gösterilen ve dolayısıyla da etkisi kuvvetli olduğu anlaşılan bir çalışmadır. Eserin önsözünde belirtildiği üzere yazarın araştırması “eğitim faaliyetleri arkasına gizlenen siyasî etkinlikleri ortaya koymayı amaçlamak”tır.⁴⁶ Bu açıdan eser aslında bir araştırma çalışması değil, yazarın zaten kuvvetle kani olduğu bir “doğru”yu ispatlamak gayesiyle telif edilmiş bir metindir. Diğer bir ifadeyle, akademik görünümlü bir propaganda eseri gibidir. Yazarın genel Osmanlı tarihi bilgisi muhtemelen kuvvetli değildir. Bunu biz, Fatih Sultan Mehmed'in Cenevizlilere kapitülasyon hakları tanınmasını “din ve vicdan serbestisi geleneğine” bağlamasından⁴⁷ veya Müslümanların özel okullar açmaya 1911 civarında başladığından söz etmesinden⁴⁸ çıkarsıyoruz. Eserin genelinde sıkça rastlanan bir husus, sunulan bilgilere dipnotta kaynak gösterilmemesi ve birçok dipnotta da kaynak künyesi ve sayfasının düzgün verilmemesidir. Eserde görülen genel konu dağınıklığı, zaman sınırının belirsizliği ve çalışmanın tarihsel bağlama (Tanzimat, Abdülhamid devri, 2.Meşrutiyet) oturtulmaması nedenleriyle söz konusu çalışma akademik açıdan makbul değildir. Eserin içerdiği orijinal bilgiler özellikle yabancı ve Gayrı Müslim okulların açılması için gerekli ruhsatname alma sürecine ilişkin ayrıntılardır.⁴⁹ Ne var söz konusu bilgiler dahi oldukça düzensiz bir biçimde aktarıldığından akademik açıdan kullanımı zordur.

Daha spesifik olarak Amerikan misyoner okulları konusuna gelindiğinde bu konuda Türkçe yazılmış başlıca ilk eser Dr. Uygur Kocabaşoğlu'nun *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika. 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*⁵⁰ çalışmasıdır. Bu araştırma tek tek okullardan ziyade Amerikan misyonerlerinin örgütlenmesi üzerinde durmakta, Amerikan misyoner arşivlerine dayalı yapılmış ilk Türkçe çalışmadır. Eserin önemli bir yönü Amerikan misyonerlerinin Anadolu'daki kültürel etkilerine değinmesidir. Özellikle Anadolu'daki

⁴⁴ Vahapoğlu (1990), 3.

⁴⁵ Yrd.Doç.Dr.İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar* (Ankara: Ocak Yayınları, 1993).

⁴⁶ Haydaroglu, v.

⁴⁷ Haydaroglu, 5.

⁴⁸ Haydaroglu, 81.

⁴⁹ Haydaroglu, 37-88.

⁵⁰ Dr. Uygur Kocabaşoğlu, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika. 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları* (İstanbul: Arba Yayınları, 1989).

matbaalarda basılan eserler, basıldığı diller (Ermenice, Ermeni harfli Türkçe, Kürtçe, İngilizce) ve tirajları dikkat çekicidir. Bu kitap Amerikan misyonierleri konusunda çalışacaklar açısından önemli bir temel araştırma niteliğindedir.

Osmanlı son döneminde Amerikan misyonier faaliyetlerine dair İngilizceden çevirisi yapılmış bir eser Hester Donaldson Jenkins'in *Robert Kolej'in Kızları. Misyonierlik Feminizm. Yabancı Okullar* başlığıyla yayınlanan çalışmasıdır.⁵¹ Bu eser Üsküdar Amerikan Kız Koleji'nin ilk müdiresi Dr. Mary Mills Patrick'in anılarına dayalı olarak yapılmış bir incelemedir. Ancak eserde dikkati çeken ciddi bir sorun, zaman zaman eser metninin H. D. Jenkins'e mi, yoksa gerçekte M. M. Patrick'in kendisine mi ait olduğu konusunda okuyucunun zorluk çekmesidir. Zira metin pek çok yerde birinci tekil şahıs kipinde geçmekte olup, dışarıdan bakan bir araştırma dili söz konusu değildir. En azından, bu eser M. Patrick'in söylediklerine çok bağlı bir çalışma olduğundan dolayı esasında Mary Mills Patrick'in anılarının doğrudan çevrilmiş biçimiyle fazlaca bir içerik farkı yoktur.

Amerikan misyonierlerinin Bulgarlar ve Ermeniler arasındaki faaliyetleri Mithat Aydın'ın *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonierleri*⁵² çalışmasında ele alınmıştır. Bu eser, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Amerikan misyonier arşivi belgelerine dayalı ayrıntılı bir akademik çalışmadır. Yazarın eserdeki tarihsel yorumları ulusçu-cumhuriyetçi paradigmayı kısmen yansıtısa dahi araştırmanın kendisi düzgün ve güvenilir niteliktedir.

Mithat Aydın'ın eseri konusunda söylediklerimiz Gülbadi Alan'ın *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*⁵³ çalışması için de büyük ölçüde geçerlidir. Eserin konusu Merzifon Anadolu Koleji'nde Amerikan misyonier eğitimi ve faaliyetleridir. Bu çalışmada hem Amerikan misyonier arşivi belgeleri, hem de Başbakanlık Osmanlı Arşivi kaynakları kullanılmış ve oldukça kapsamlı ve ayrıntılı bir inceleme ortaya çıkmıştır. Merzifon'da bir yerel misyonier istasyonu olarak başlanan eğitim faaliyetlerinin daha sonra nasıl ve hangi süreçlerle Anadolu Koleji kurumsal kimliğini kazanarak yürüdüğü, kolejde derslerin nasıl verildiği, hocaların ve öğrencilerin kimlikleri, maliyet sorunları, hocalar ve öğrenciler arasında siyasi gerginlikler gibi konular oldukça ayrıntılı biçimde aktarılmaktadır. Bu açılardan dikkate alınması gereken bir çalışmadır. Öte yandan yazarın ulusçu-cumhuriyetçi paradigmayı yansıtan yorumları, araştırma öznesi olan Merzifon Amerikan Koleji veya diğer misyonier okullarının mantığını ne ölçüde anladığı konusunda şüphe yaratmaktadır. Örneğin, eserin

⁵¹ Hester Donaldson Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları. Misyonierlik Feminizm. Yabancı Okullar*, çev. Ayşe Aksu (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2008). Orijinali: Hester Donaldson Jenkins: *An Educational Ambassador to the Near East* (New York: Fleming H.Revell Company, 1925).

⁵² Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonierleri* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2008).

⁵³ Gülbadi Alan, *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008).

başlangıcında “Osmanlı sınırları içerisinde faaliyet göstermeye başlayan misyonerler, daha ilk gelişlerinden itibaren Osmanlı ülkesinde açtıkları eğitim kurumları vasıtasıyla, azınlık gruplarının kendi kimliklerini eğitim yoluyla yeniden canlandırma ve ortaya çıkarma çalışmalarına girişmişlerdir” deniyor.⁵⁴ Eğer Protestan misyonerlerin amacı yerel Ortodoks veya Gregoryen Hıristiyanları Protestanlığa kazanmak ise yerli öğrencileri kendi kültürlerini ve ana dillerini kullanmak suretiyle Protestanlığa celp etmek doğrusu en mantıklı bir davranış tarzı gibi görünüyor. Bu durumda, azınlık gruplarının kimlikleri kasden güçlendiriliyor gibi bir sonuç çıkarmak yetersiz bir yorumdur. Bir başka görüş olarak “..misyonerlerin yürüttüğü çalışmalar ve okullarına verdikleri önemi sadece dinî ve ekonomik amaçlarla sınırlı tutmak konuyu bütünü itibarıyla kavramak bakımından eksik olacaktır. Yürütülen çalışmaların siyasî olarak başka bir ülkeye hükmetme aracı olarak da kullanıldığını göz ardı etmemek gerekir” denmekte.⁵⁵ Genel olarak misyoner etkinliklerinin bir çoğunun nihai kertede büyük güçler tarafından suistimal edildiği bilinen bir gerçektir. Ancak 20.yüzyıl öncesinde ABD’nin Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yönelik bir nüfuz politikası veya yayılmacı bir siyaset güttüğü görüşü ispatlanmaya muhtaç bir iddiadır.

Son yıllarda Osmanlı son döneminde Alman eğitim faaliyetlerine ilişkin bazı araştırmalar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunlardan bir tanesi, Kemal Turan’ın *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi*⁵⁶ başlıklı incelemesidir. Bu eser Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Alman eğitim faaliyetlerini kapsayıcı bir perspektiften bakmaktadır. Biz burada Almanca dil eğitimi, imparatorluğa Alman öğretmenlerin ve profesörlerin gelmesi ve askeri reform bağlamında askeri okullarda Alman nüfuzunun gelişmesi gibi konularda ilginç ayrıntılar bulabiliyoruz. Bu çalışma ağırlıklı olarak Almanca kaynaklara dayanıyor.

Alman eğitim faaliyetlerine ilişkin bir diğer çalışma Sezen Kılıç’ın *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye’deki Alman Okulları (1852’den 1945’e Kadar)*⁵⁷ adlı eseridir. Bu çalışma halen Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Alman eğitim faaliyetlerine ilişkin en kapsamlı Türkçe eser durumundadır. Yazar, Almanya’nın 1870’de birliğini tesis etmesi sonrasında Osmanlı İmparatorluğu çapındaki iktisadi yayılmacılığı paralelinde eğitim yatırımlarının nasıl geliştiğini göstermekte. Ancak yazar, konuya sadece bu yönüyle ele almakta, buna karşın Alman eğitim yayılmacılığının kompleks yönleri üzerinde durmamaktadır. Örneğin, farklı ve birbirine rakip Alman Katolik ve Protestan mezhepleri söz konusu olup bunların faaliyetleri mutlaka Almanya devletinin çıkarlarıyla uyum

⁵⁴ Alan, 5.

⁵⁵ Alan, 4.

⁵⁶ Kemal Turan, *Türk-Alman Eğitim İlişkilerinin Tarihi Gelişimi* (İstanbul: Kitabevi; Ayışığı Kitapları, 2000).

⁵⁷ Sezen Kılıç, *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye’deki Alman Okulları (1852’den 1945’e Kadar)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2005).

içerisinde değildi. Bu eser büyük ölçüde Başbakanlık Osmanlı Arşivi kaynaklarına dayanmakta olup Alman kaynakları kısmen kullanılmıştır.

Yabancı ve Gayrı Müslim eğitimi tarihçiliği faslını bitirmeden önce, Süleyman Büyükkarcı'nın yayınlarından kısaca söz etmekte yarar vardır. Büyükkarcı, İstanbul Alman lisesi, Türkiye'deki Amerikan okulları, Rum okulları ve Ermeni okulları hakkında kitaplar yayınlamıştır.⁵⁸ Ancak bu eserlerde söz konusu okulların Osmanlı son dönemi tarihine ilişkin kayda değer bilgiler mevcut olmayıp esas olarak Cumhuriyet dönemi ve günümüzdeki yasal statülerine dair veriler aktarılmakta. Söz konusu yayınlar içerisinde sadece Ermeni okullarına dair çalışmada, tek tek İstanbul Ermeni okullarının kuruluş ve gelişim tarihleri hakkında bilgi verilmesi dolayısıyla Abdülhamid döneminde kurulmuş veya faaliyette bulunan Ermeni okullarının güvenilir bir dökümünü çıkarmak mümkündür.

Sonuç

Osmanlı son dönemi ve özellikle Abdülhamit devri taşra maarifi, Gayrı Müslim eğitimi, yabancı misyoner okul ağları ve söz konusu eğitim sistemlerinin Osmanlı taşrasında yarattığı sosyal ve kültürel dönüşümler henüz hakkıyla anlaşılabilmiş değildir. Gerçi taşra maarifi konusunda Gaziantep, Trabzon, Konya gibi bazı şehirlerde gelişen bir araştırma birikimi söz konusudur. Ancak bu birikim akademik nitelikli disiplinler arası projelere dönüştürülmek suretiyle söz konusu bölgelerdeki eğitim-ekonomi ve eğitim-kültür ilişkilerini, modernleşme sürecinin tarihini ve yerel sivil aktörlerin bu süreçteki rollerini henüz somut ve nesnel olarak saptayamamıştır. Dolayısıyla bu tarz projelerin geliştirilmesi bilimsel bir gereklilik olarak karşımızda durmaktadır.

Bu noktada daha spesifik bir konu olan eğitim-ekonomi ilişkisine değinmek gerekiyor. Osmanlı pazarlarının dünya ekonomisine açılması ticaret yaşamında uluslararası rekabeti beraberinde getirmiş, Gayrı Müslimlerin yanı sıra Müslümanların da ticarete girmesi konusunda iktisadi zorunluluklar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda halk çocuklarını üretime ve ticarete yönlendirmek üzere 1862'den başlayarak ıslahhanelerin ve sanayi mekteplerinin gerek İstanbul ve gerekse taşra sathında kurulduğunu biliyoruz. Islahhane ve sanayi mekteplerinin taşra sosyal ve ekonomik yaşantısına katkısının etraflıca incelenmesi hâlen bir gereklilik olarak araştırmacıları bekliyor. Diyebiliriz ki Osmanlı taşrasının son dönem sosyal ve ekonomik tarihi biraz da sanayi mekteplerinin topluma ve ekonomiye etkisi bağlamında anlaşılacaktır. Öte yandan ıslahhaneler ve sanayi mektepleri Osmanlı toplumunun gerek Müslim ve gerekse Gayrı Müslim alt sınıf çocuklarının devam ettikleri kurumlar olması hasebiyle söz konusu okulların toplumsal kültür bazında ne türlü kuşaklar ürettiklerini öğrenmek ilginç olacaktır.

⁵⁸ Süleyman Büyükkarcı, *Deutsche Schule = İstanbul Alman Lisesi* (Konya : Selçuk Üniversitesi Vakfı, 1998); Süleyman Büyükkarcı, *İstanbul Ermeni Okulları* (Konya: Yelken Yayınları, 2003); Süleyman Büyükkarcı, *Türkiye'de Rum Okulları* (Konya: Yelken Yayınları, 2003); Süleyman Büyükkarcı, *Türkiye'de Amerikan Okulları* (Konya: Yelken Yayınları, 2004).

Taşra maarifi deyince 19.yüzyıl Anadolu'sunun demografisini teşkil eden Sünni Türk, Kürt, Alevi, Gayrı Müslim topluluklarını ve ayrıca Anadolu nüfus yapısını kökünden değiştirmiş olan Balkan, Kırım ve Kafkasya kökenli Müslüman göçlerini ve muhacir nüfus gruplarına yönelik eğitim politikalarını da düşünmemiz gerekmektedir. Ne var ki Türk ve Türk olmayan Müslüman topluluklar bünyesindeki eğitim gelişmelerini etnik bazda inceleyecek çalışmalar ulusçu-cumhuriyetçi paradigmanın hegemonyasının da etkisiyle pek ortaya çıkmamıştır. Yukarıda da görüldüğü üzere Diyarbakır eğitim tarihi konusunda yapılan araştırmalar sadece mektep rakamları ve türlerini içeren dökümler sunmakla yetinmişlerdir. Alevilere yönelik maarif siyasetine ilişkin bilinen bir araştırma pek yoktur. 1860'lı yıllardan başlayarak Anadolu'nun çeşitli bölgelerine iskân edilen muhacirler bağlamında ne tür eğitim yaklaşımlarının geliştirildiği henüz bütünüyle bilinmemektedir.

Bu bağlamda Tanzimat ve Mutlakiyet devirlerinde uygulanan eğitim politikalarının anadili Türkçe olmayan halklar nezdindeki etkisi ve sonuçlarının neredeyse hiç tartışılmamış olduğu da vurgulanmalıdır. Aynı şekilde, ulusçu-cumhuriyetçi paradigmanın dayattığı modernleşmeci ve Batılılaşmacı tarih görüşünün Türkçe konuşulan Müslüman Osmanlı taşrasının eğitime bakış açısını ve eğitim modernleşmesinin taşralı halk üzerinde yarattığı olumlu veya olumsuz tepkileri göz önünde bulundurmamış olduğunun altı çizilmelidir. Tekkelerin ve dergâhların eğitim ve toplumsallaşma açısından işlevleri eğitim tarihlerinin çok büyük bir kısmı tarafından dikkate dahi alınmamıştır. Öte yandan 19.yüzyıl merkez ve taşra medreselerinin gerçek durumu yakın yıllarda akademik ilgi konusu olmaya başlamış ve 1980 öncesi ulusçu-cumhuriyetçi paradigmanın empoze ettiği “medreselerin çürümüşlüğü” fikri sorgulanmaya başlanmıştır.

Son olarak Gayrı Müslim cemaat okullarına dair tarih yazımına baktığımızda, Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerine ait yerli okullara dair Türkiye’de akademik olarak ciddiye alınacak nitelikte neredeyse hiçbir araştırma yapılmamış olduğunu görürüz. Ulusçu-cumhuriyetçi tarih yazımı paradigması Osmanlı İmparatorluğu’nun âdeta bir Türk ulus devleti imiş gibi algılamasından ötürü – esasında Balkan Savaşları sonrasında Gayrı Müslimler için kullanıma giren – ekalliyet/azınlık terimi günümüz tarih yazımı tarafından hatalı bir biçimde tüm imparatorluk geçmişine teşmil edilir olmuş, Gayrı Müslim nüfusun imparatorluk dâhilinde sahip olduğu kritik önem azımsanmıştır. Bu çerçevede ulusçu-cumhuriyetçi paradigma Gayrı Müslimleri Osmanlılığın bir parçası olarak değil, birer yabancı unsur olarak görmüş ve genel olarak imparatorluğun gerilemesine ve çökmesine sebebiyet veren etkenlerden biri olarak kabul etmek suretiyle zımnen veya açıkça “düşman” olarak algılamıştır. Söz konusu ideolojik bakış Gayrı Müslim ve yabancı misyoner eğitim kurumlarının Osmanlı son döneminde gerek merkez ve gerekse taşra merkezlerinde Gayrı Müslim ve Müslüman nüfus üzerindeki ekonomik, sosyal ve kültürel etkilerini ve sağladığı katkıları anlamamıza temel bir engel niteliği taşımaktadır. Gayrı Müslim ve yabancı dillerinden bazılarında vâkıf araştırmacı sayısı arttıkça ulusçu-cumhuriyetçi paradigmanın aşılıp Osmanlı ekonomik, sosyal ve kültürel tarihine yeni bakışlar getirileceğini umuyoruz.